

УДК: 153+126+165.12

О.В. БОЛЬШАКОВА

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЯК ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ**Большакова Ольга Віталіївна** – здобувач кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського»

Досліджується правосвідомість як форма суспільної свідомості в контексті соціально-філософського осмислення, її взаємозв'язок з іншими формами суспільної свідомості.

Ключові слова: суспільна свідомість, правова свідомість, право, мистецтво, релігія, філософія, правова реальність.

Исследуется правосознание как форма общественного сознания в контексте социально-философского осмысления, ее взаимосвязь с другими формами общественного сознания

Ключевые слова: общественное сознание, правовое сознание, право, искусство, религия, философия, правовая реальность.

Investigate the legal consciousness as a form of social consciousness in the context of social and philosophical reflection, its relationship with other forms of social consciousness

Keywords: social consciousness, legal consciousness, public consciousness, law, art, religion, philosophy, and legal reality.

© О.В. Большакова, 2013

Постановка проблеми. Завданням соціальної філософії в сфері дослідження права є прагнення показати необхідність і цінність права в житті людини і суспільства, тобто з'ясувати в результаті яких універсальних причин і заради яких універсальних цілей людина встановлює право. У філософії буття право розглядається кризь призму буття людини, тоді як наукове пізнання практично не володіє аксіологічним навантаженням. У соціальній філософії акцент ставиться на фундаментальних людських цінностях - свободі, справедливості тощо, в той час як теорія права прагне сформулювати етично нейтральне поняття права.

Беручи до уваги ті умови, в яких знаходиться сучасне право в Україні, представляється доцільною спроба філософського аналізу однієї з граней реальності, а саме – правосвідомості. Адже право є одним з тих засобів, за допомогою яких відбувається врегулювання певної сфери суспільних відносин. Правильне розуміння суті правосвідомості, права і завдань, на подолання яких воно спрямоване, передбачення складнощів, виникнення яких неминуче, допомагають найбільш адекватно використовувати цей засіб.

Людина постійно отримує величезну кількість інформації про зовнішній і свій внутрішній світ і намагається різними способами її систематизувати. «Уявлення суб'єктом фізичного буття прямо пов'язані з процесом пізнання. Посередником між людиною і світом є символічний апарат, який заміщує явища навколишнього світу. Будь-яка думка створює знаки» [8, с. 57]. Одним із засобів упорядкування дійсності виступають знаки і знакові системи, якими є природні і штучні мови, що виражаються у вербальних і невербальних практиках. У поняттях людина відображає найбільш суттєві ознаки предмета думки.

Слід звернути увагу, що велика кількість наукових підходів, які виникли у дослідженні правової свідомості, її структури, рівнів і форм, спричиняються саме розбіжностями у тлумаченні поняття правової свідомості, а також різними методологіями, що застосовуються в ході її вивчення. Це суттєво актуалізує потребу в розробці узагальненого поняття правової свідомості, яке б дозволило інтегрувати ті методологічно плідні ідеї, які представлені у сучасних теоретико-правових та соціально-філософських дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан дослідження проблем правосвідомості як форми суспільної свідомості ознаменувався дослідженнями таких видатних учених, як В.В.Войтов, Ю.М.Дмитрієнко, О.І.Івакін, Ю.Ю.Калиновський, С.І.Максимов, В.С.Олейніков, А.М.Скарга, В.І.Тимошенко, В.А.Трофименко, М.М.Цимбалюк, В.Ю.Швачка та багато інших. Проте, хоча й вживаються певні спроби осмислення правосвідомості, більшість із цих досліджень здійснюються в науці теорії права та філософії права, у межах же соціальної філософії хоча й існують дисертаційні дослідження правосвідомості, проте комплексного дослідження правосвідомості як форми суспільної свідомості у зв'язку з іншими формами суспільної свідомості не здійснювалося.

Мета і завдання дослідження. Метою цієї статті є соціально-філософське осмислення правової свідомості як форми суспільної свідомості, визначення впливу та взаємозв'язку правової свідомості з іншими формами суспільної свідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова свідомість - один з різновидів суспільної свідомості і в цілому виступає як відображення об'єктивних потреб розвитку суспільного буття.

У цьому полягає найважливіша методологічна передумова аналізу будь-яких аспектів правової свідомості. «Чим розвиненіша і глибша природна правосвідомість, тим досконалішим буде в такому випадку і «позитивне право», і кероване ним зовнішнє життя людей; і навпаки: невиразність, суперечливість, непередметність і слабкість природної правосвідомості будуть створювати «непередметне», тобто погане, неправильне, несправедливе, що не відповідає своєму прообразу «позитивне право» [7, с. 245]. Отже, правосвідомість виступає основою, передумовою позитивного права.

Е.Ю.Соловйов вважав, що «Правосвідомість - це орієнтація на ідеал правової держави, який має безумовний характер і вже в даний момент визначає практичну поведінку людини як громадянина. Це означає, що хоча правової держави ще немає, людина починає жити так, нібито вона вже утворилась. Вона ставить собі в обов'язок слідувати таким звичаям (або хоча б деклараціям), які відповідають поняттям народного суверенітету і суворого права, і відмовляється підкорятися тим, які несуть на собі явну печатку неправового (патерналістського і авторитарно-бюрократичного) ведення державних справ» [13, с.189-190].

Суспільна свідомість є однією з найважливіших тем і проблем соціальної філософії. Це обумовлено, по-перше, тим, що суспільна свідомість разом з суспільним буттям виступає як основна, найбільш містка категорія соціальної філософії і, по-друге, тим, що її значення з розвитком суспільства неухильно зростає.

Категорія «суспільна свідомість» охоплює всю сферу духовного життя суспільства, включає знання і погляди, спільні для всіх членів суспільства або соціальної групи. Залежно від того, які сторони, моменти суспільного буття людей відбиваються в їх свідомості, який характер цього відображення, суспільна свідомість поділяється на окремі специфічні форми. Зазначимо, що кожна форма свідомості виконує свою суспільну функцію.

Погодимось з думкою В.П. Попова, що «суспільна свідомість є відображенням суспільного буття, ... проте це відображення слід розуміти не як дзеркально-мертвий, цілісний і безпосередній, а як складний, суперечливий і опосередкований процес. Він обумовлений тим, що суспільна свідомість в усіх своїх формах відбиває реальне, об'єктивне буття» [9, с. 25-26].

Отже, в ході історії у рамках суспільної свідомості виникли й отримали розвиток низка її форм: мораль, релігія, філософія, мистецтво, політична свідомість і правова свідомість. Кожна з цих форм має свою специфіку і виконує особливу роль в суспільному житті. Разом із цим усі вони, як і суспільна свідомість в цілому, мають ряд загальних характерних рис. Одна з них, особливо важлива, полягає в тому, що суспільна свідомість визначається у результаті суспільного буття. Зазначимо, слово «визначається» має в даному випадку два значення. По-перше, воно виражає відношення причини до слідства. По-друге, воно означає також і відображення суспільного буття в суспільній свідомості, ідеальне відтворення першого в другому,

яке може бути дуже різним і тільки у кращому разі приблизно правильним.

Виходячи із сказаного, а також з того, що найбільш загальні філософські категорії визначаються не шляхом підведення одних під інші, а шляхом їх зіставлення, можна погодитися з визначенням суспільної свідомості, яке дає Рачков П.А. : «Суспільна свідомість - це соціально-філософська категорія для позначення тієї соціальної реальності, яка визначається у результаті суспільного буття і є його відображенням» [11, с. 7-10].

Отже, як було сказано вище, нині виділяють низку форм суспільної свідомості. Усі вони так чи інакше виступають як відображення суспільного буття. П.А. Рачков пропонує всі форми свідомості можна розділити на дві групи з точки зору предмета відображення, взятого в найширшому плані. До однієї автор відносить політичну ідеологію, право і мораль. Вони відбивають тільки суспільне буття і ніякого відношення до природи не мають.

Філософські ж, художні і релігійні ідеї, хоча вони й відтворюють дійсність в основному під тією ж соціальною точкою зору, але так чи інакше відбивають і буття природи. Це певною мірою відбилося у філософії Г.Гегеля, коли він виділяв суб'єктивний (індивідуальний), об'єктивний (загальний) і абсолютний (божественний) дух. Об'єктивний дух (який ніби припускає зв'язок тільки з громадським буттям) реалізується у нього в політиці, праві і моралі, а абсолютний — в релігії, мистецтві і філософії.

Специфіка різних форм суспільної свідомості пов'язана також з особливостями їх розумово-позитивного, емоційного і волевого відображення буття. Так, для філософії характерне розумове відображення з найбільш високою мірою узагальнення; для моральної і естетичної свідомості - емоційно виражене оцінне відношення до дійсності; для політичної і правової свідомості - концентроване вираження волі соціальної групи; для релігії - образно-фантастичне відображення.

З цього, проте, не слідує, що деякі форми свідомості виключають відображення дійсності у формі поняття. Це особливо слід зазначити тому, що іноді стосовно, наприклад, до мистецтва говорять, що на відміну від усіх інших ідеологій формою відображення в ньому є, як вважає, зокрема, Г.М. Гак, не поняття, а образи [3, с. 4,191].

Це не можна прийняти хоч би тому, що поняття теж є образи. Сама ж ідеологія в усіх її формах є, як відзначалося, мистецтво оперування поняттями й без понять обходитися не може. Це особливо ясно виступає в теорії мистецтва, естетиці, яка відноситься одночасно і до філософії, як її складової частини, і до естетичної свідомості, як його теоретичної форми.

Людина розуміє, що за всією мінливістю і множинністю світу повинно стояти щось єдине і не порушне. Інакше неможливо пояснити не тільки стійкі компоненти існування, але й сам розвиток, який має здійснюватися всередині якоїсь стабільності. Вона намагається осмислити, що ж являє собою навколишній світ і пояснити його і своє існування.

Практично відразу ж ми стикаємося з проблемою неоднозначності трактування поняття правосвідомості у різних авторів. Це пов'язано, насамперед, з різними підходами дослідників при спробі пояснення даного феномена. Кожен з них може мати свою індивідуальну позицію, і в той же час не можна говорити про помилки або невірність інтерпретацій наявних реалій. Подібна ситуація має місце як в природних, так і в гуманітарних науках. Про це свідчать слова М.Хайдеггера, який писав, що «неточність <...> гуманітарних наук не порок, а лише виконання істотної для цього роду досліджень вимоги» [15, с. 44].

Ще Гегель стверджував, що в самій природі розуму суперечити самому собі. І не слабкість наших людських здібностей, а сама сутність усякої раціональності змушує нас працювати з протиріччями і антиноміями. Антиномічність, за Гегелем, - це спосіб, за допомогою якого розум розвивається. Отже, як правило, правова свідомість визначається як система правових уявлень, почуттів, переконань, емоцій, ідей, поглядів, оцінок та інших проявів, що виражають суб'єктивне ставлення особи, соціальної групи, суспільства загалом як до особи, діючого права, існуючої юридичної практики, правового статусу особи, інших правових явищ, так і до бажаного права та інших бажаних правових змін.

На думку Н.М.Оніщенко, правосвідомість відображає правову дійсність у формі юридичних знань та ціннісного відношення до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку (діяльність) людей в юридично значимих ситуаціях. Вона є джерелом правової активності та внутрішнім регулятором юридично значущої поведінки чи механізму її здійснення [10, с. 68]. Як справедливо зазначає О. Ф. Скаун, ключовий пункт правосвідомості полягає в усвідомленні людьми цінностей природного права, прав і свобод людини і оцінці чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, що знайшли закріплення в міжнародних документах про права людини. Правосвідомість не лише виражає ставлення індивіда до правової дійсності, а й спрямовує її на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує та моделює їх [12, с. 462].

Призначення, місце та роль правосвідомості в правовій сфері суспільного життя визначаються тим, що будь-яка правова дійсність неможлива без усвідомлення її суб'єктами своїх діянь. Це стосується всіх видів правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності.

Змістовне визначення правосвідомості містять праці Л. І. Спиридонова. На думку вченого, поняття правосвідомості в сучасній науці означає один із видів суспільної свідомості, що відображає юридичну дійсність. Під юридичною дійсністю тут розуміються не лише право і закон, а й правопорушення всіх видів, і самі правопорушники, і нормативні акти, і акти право-застосовчої діяльності, і сама ця діяльність тощо [14, с. 122].

Правова свідомість як компонент нової правової культури особи, в сучасних умовах розвитку українського суспільства, характеризується, насамперед, новим правовим мисленням, значним

практичним інтересом до права і правових інститутів, зміною ставлення до права як механізму безконфліктної реалізації своїх інтересів, право набуває конкретних рис і значення для кожного.

Правова свідомість як форма суспільної свідомості і підкоряється її загальним закономірностям формування та функціонування. У той же час правосвідомість має свою специфіку, що відрізняє її від інших форм свідомості та проявляється у предметі відображення, а також в особливих її поняттях та категоріях, до яких відносять категорії юридичних прав і обов'язків, «правомірність», «протиправність», «правовідносини», «дієздатність», а також «законність» та ін. На основі цих категорій правосвідомість відображає оцінку поведінки суб'єктів права як правомірну чи неправомірну. Саме встановлення і зміцнення законності є одним із проявів правосвідомості. Предметом її відображення є право і правове регулювання загалом, а також суспільні відносини, що врегульовані правом, або ті, що потребують правового регулювання.

Специфіка правової свідомості, на думку Н. М. Оніщенко, виражається у прогнозуванні суспільно-обов'язкової поведінки, обґрунтуванні необхідності встановлення юридичних прав та обов'язків учасників суспільних відносин [5, с. 5].

Андрусак Т.Г. визначає правосвідомість наступним чином: «Правосвідомість — це сукупність поглядів, ідей, що виражають відношення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя, їхніх уявлень про те, що є правомірним і неправомірним» [2, с. 87]. Також розглядається правосвідомість у вигляді сукупності уявлень і почуттів, що виражають відношення людей, соціальних спільностей до діючого чи бажаного права. При цьому деякі автори розділяють правосвідомість особистості і суспільну правосвідомість, де суспільна правосвідомість виступає як система певних суспільних психічних процесів та їх результатів, що мають різний динамічний та статичний характер.

Практично усі вчені відзначають, що поняття «правосвідомість» відображає взаємозв'язок права зі свідомістю: якщо право є об'єктивною реальністю, то правосвідомість — це суб'єктивна реакція людей на право, тобто право у тому вигляді, в якому воно існує в свідомості суспільства. Ставлення до права може бути позитивним (розуміння цінності права) або негативним (заперечення соціальної значущості права), раціональним (інтелектуальне сприйняття права) та емоційним (сприйняття права на рівні почуттів, настрою) тощо, при цьому певне ставлення до права і правових явищ може бути як в однієї людини, так і у групи людей чи суспільства в цілому. У юридичній літературі за суб'єктами (носіями) правосвідомість поділяють на такі зиди:

1) індивідуальну правосвідомість — сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда. Вона формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня правової освіти індивіда;

2) групову правосвідомість, яка відображає ставлення до права, його оцінку з боку соціальних груп (соціальних спільнот, професійних, територіальних, неформальних груп). На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи;

3) суспільну правосвідомість, яка виражає ставлення до права всього суспільства. Вона властива великим соціальним спільнотам (населенню країни, окремого регіону, певному етносу). Суспільна правосвідомість містить найбільш поширені й узагальнені оцінки права та правової реальності.

На нашу думку, правова свідомість – це форма суспільної свідомості, нормативне мислення, яке виступає як сукупність правових поглядів, ідей, переконань, стосовно правомірності або неправомірності вчинків людей, їх прав і обов'язків, справедливості або несправедливості тих або інших законів, правових норм, їх актуальності або неоптимальності, застаріванню тощо. Правосвідомість, на нашу думку, – це конкретне, історично і соціально обумовлене уявлення про належне, законне і справедливе. Н.М. Коркунов у своєму тлумаченні правосвідомості виходив з характеристики права як правопорядку і з вчення Р. Ієрінга (розмежування інтересів), яке допускає повну відносність права. Він також говорить, що юридичні норми суть не єдині етичні норми. Поряд з ними до етичних норм належать моральні норми. Моральні правила неодмінно встановлюють відмінність добра і зла, того, щоможна робити і чого не можна. Моральні правила служать вищим керівним початком усієї нашої діяльності, мірилом усіх наших вчинків. Різниця моральності і права може бути сформульована дуже просто. Моральність дає оцінку інтересів, право – їх розмежування [1, с. 113-119].

Схожа позиція зустрічається у В.А. Четвернина: «Мораль і релігія, з одного боку, і право, з іншого, по-різному сприймають людину як суб'єкта відповідно до морально-релігійних і правових відносин. Право регулює лише виражену зовні поведінку людини і гарантує їй свободу совісті та віросповідання» [16, с. 67-68].

Суттєвим моментом є те, що право і мораль доповнюють і компенсують спрямованість один одного. На тісний взаємозв'язок між правом і мораллю вказували ще давньоримські юристи, зазначаючи, що без моралі немає і права. Подібний погляд характерний і для Гегеля, так як право, мораль, моральність він вважав послідовними моментами діалектичного розвитку свободи.

Право і моральність мають один корінь – духовну природу людини; зовнішні дії і внутрішні спонукування тісно пов'язані один з одним, а тому тут необхідно виявити взаємодію двох начал, а деколи і потребу привести їх до згоди [17, с. 85].

Отже, правосвідомість у своїй конкретизації тісно пов'язана з такими формами суспільної свідомості, як політична, моральна і моральність (за Гегелем, – етапами і формами розвитку об'єктивного духу). На думку О.А. Івакіна, «в знятому вигляді» право і правосвідомість мають свою присутність і в цих (мистецтво, релігія, філософія) формах свідомості [6, с. 54].

Форма суспільної свідомості – це форма усвідомлення людиною свого суспільного буття. Коли людина усвідомлює його у формі законів природи – це наука; у формі оцінки добра та зла – мораль; загальних категорій – філософія, художніх образів – мистецтво тощо.

Оскільки релігія – одна із форм суспільної свідомості, їй притаманні ті загальні особливості, що властиві загалом суспільній свідомості й виявляються в усіх її формах.

Релігія – винятково складне явище суспільного життя і за змістом і за способами життєдіяльності. Релігія – єдине явище суспільного життя, що стверджує і намагається обґрунтувати існування надприродного: Бога, богів, дияволів, духів, чудес. Специфічним поглядом на світ, природу, людину крізь призму надприродного релігія істотно відрізняється від науки, яка вивіряє вірогідність теоретичних висновків суспільною практикою.

На думку Гегеля, «...віра не притистоїть знанню ... скоріше, навпаки, віра є знання і... вона є тільки особлива форма останнього ...» [4, с. 382].

Мистецтво як форма свідомості характеризується потребою закріпити небайдужість ставлення людства до світу невідчужено від предметів небайдужості. У наданих їм способах життєвості віддзеркалюються підстави небайдужості та потреба увічнення їх засобами художньої мови. Тобто, це творення ідеальної життєвості у статусі художньої реальності. Художня реальність – це феномен, що найбільш адекватно втілює формуючу здатність духу: в цілісних, виразних, досконалих, чуттєво осяжних образах.

З теоретико-пізнавальної точки зору філософія, як різновид суспільної свідомості, є формою відображення дійсності у свідомості людини. Це відображення є складним, теоретичним. Скажімо, людина відображає світ, вона бачить, насамперед, те, що очевидне, що дається в її відчуттях. Це відображення дійсності на рівні «світовідчуття», «світосприйняття». Для філософії як форми суспільної свідомості специфічним, притаманним їй, є «світорозуміння», «світоз'ясування». Останнє здійснюється людиною лише в процесі її теоретичного мислення, шляхом абстрагування, проникнення у найбільш суттєве, загальне. Такий спосіб осягнення дійсності дає можливість з'ясувати те, що не сприймається на рівні відчуттів. Об'єктивні закони розвитку природи чи суспільства не можна, наприклад, сприйняти з допомогою зору, дотику чи смаку. Вони сприймаються лише на рівні мислення.

Мислення – це процес відображення світу в поняттях, судженнях, умовиводах шляхом узагальнення – виділення найбільш загальних, суттєвих ознак, зв'язків, властивостей, відношень речей, що мають місце в об'єктивній дійсності. Філософія, як форма суспільної свідомості, ґрунтується саме на такому узагальнюючому відображенні дійсності і це є досить важливим для розуміння її специфіки, відмінності від інших наук.

Погодимось з думкою О.А. Івакіна, що філософія в процесі формування світогляду проявляє себе як форма суспільної свідомості, яка висловлює в думках людини сенс буття [6, с. 58].

Висновки. Правова свідомість як відображення суспільного буття, з точки зору гносеологічної, може бути охарактеризоване, передусім, як своєрідна форма людського знання, що містить у собі певний рівень інформації про об'єктивні зв'язки і відносини, що складаються у соціальному світі. Іншою важливою стороною правової свідомості є пізнання, що виражається в тенденції відображати не лише вже відомі сторони соціального (правового) об'єкта, але також і нові зв'язки і відносини, закладені в ньому.

Правова свідомість належить до одного з найактивніших діючих різновидів суспільної свідомості, бо в ній соціально-практична сторона переважає над пізнавальною і оцінною функціями. Правосві-

домість у своїй конкретизації тісно пов'язана з такими формами суспільної свідомості, як політична, моральна і моральність. «В знятому вигляді» право і правосвідомість мають свою присутність і в таких

формах свідомості, як мистецтво, релігія, філософія. Підводячи підсумок сказаному, можна дати загальне визначення правосвідомості. Як форма суспільної свідомості вона є відображенням суспільного буття, пов'язаного з об'єктивними політичними і правовими відносинами, відображенням, яке здійснюється за допомогою уявлень і понять про право, закон, справедливість, суд, суб'єктивні права і яке спрямоване на зміцнення або зміну існуючої законності, правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агафонов Ю.А., Шалин В.В., Зимонина Н.А. Русская философия и социология права. - Ростов н/Д: Феникс; Краснодар: Краснодарская академия МВД России, 2004. - 400 с.
2. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права. — Львів: Фонд «Право для людини», 1997. - 435 с.
3. Гак Г.М. Вчення про суспільну свідомість у світлі теорії пізнання. М., 1960. - 389 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. - М., 1977.- Т.3. - 650 с.
5. Горбунова Л. М., Оніщенко Н. М., Копієвська О. Р. Методика правової освіти. - К.: Атіка – К 2005. - 291 с.
6. Ивакин А.А. Сущность правосознания и его место в системе духовной культуры // Наук. праці Одеської національної юридичної академії . 2002-. Т.6 . 2007 . 320 с. - С. 51-60.
7. Ильин И.А. О сущности правосознания // Соч. в 2-х т. Т.1. М.: Медиум, 1993. - 510 с.
8. Корсунцев И.Г. Субъект и знаковые системы. - М.: Российское философское общество, ИПКГосслужбы, 2000. - 116 с.
9. Об'єктивні і суб'єктивні чинники в історичному процесі / Під. Ред проф. В.П. Попова . - Видавництво «Знання», М., 1969. - 444 с.
10. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: Монографія. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. - 367 с.
11. Рачків П.А. Суспільна свідомість: Курс лекцій. - Москва: Економічний факультет, ТЕИС, 2002. - 273 с.
12. Скакун О, Ф. Теорія держави і права. - Харків: Консум, 2006. - 820 с.
13. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. - М.: Наука, 1992. - 212 с.
14. Спиридонов Л. И. Теория государства и права: Учеб. - М.: ПБОЮЛ, 2001. - 465 с.
15. Хайдеггер М. Время и бытие. - М.: Республика. - 1993. - 445 с.
16. Четверный В.А. Понятие права и государства. Введение в курс теории права и государства. - М.: Дело, 1997. - 120 с.
17. Чичерин Б.Н. Философия права. - СПб., 1998. - 654 с.